

*Ключові слова:* Галина Лиса, лірика, авторський текст, архетип, архетипний образ, Світове Дерево, символ, індивідуальний модус.

### **Summary**

*Tytarenko Valentyna. Figurative models of the archetype of the World Tree in the lyrics of the Tatarbunary poetess Galina Lysa*

*The article investigates the specifics of the archetypal modus of lyrics of the Tatarbunary poetess Galina Lysa as an immanent code of her artistic thinking. The parameters of individual ways of creative realization of one of the key archetypes of the World Tree in its author's text are highlighted, its universal, national and regional incarnations are outlined in Galina Lysa's artistic versions.*

**Key words:** Halyna Lysa, lyrics, author's text, archetype, archetypal image, World Tree, symbol, individual modus.

DOI 10.31909/2663-7103.2020-(7)-14

УДК 811.161.2373.7

**Лариса Топчій**

(м. Ізмаїл)

## **СПОСОБИ МАРКУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ**

Один із провідних підходів до лінгвістичних досліджень на межі ХХ–ХХІ ст. визначив антропоцентризм. Його наукове буття стало наслідком усвідомлення лінгвістами того, що мова – це не тільки засіб спілкування, а й втілення духовного та матеріального досвіду народу, відображення культурних, історичних, соціальних умов існування і водночас засіб впливу на національне світосприйняття. Мова в усі часи була найяскравішою характеристикою етносу. Ще В. Гумбольдт наголошував на необхідності вивчення мови в тісному зв'язку з людиною та її культурою, підкреслюючи, що саме мова є людиноутворювальним фактором: «Людина думає, відчуває і живе тільки в мові і повинна бути спочатку сформована нею» [5].

У теорії та практиці людського спілкування гендерна опозиція – фемінінність / маскулінність – є фундаментальною опозицією, а гендерні принципи взаємодії людей мають величезне значення для організації суспільства і людської комунікації. Вивчення фемінінності та маскулінності на матеріалі однієї або різних мов свідчить про те, що ця характеристика особистості людини – категорія динамічна, історично мінлива й національно обумовлена. Вона включає не тільки анатомічні, фізіологічні ознаки статі, а й сукупність соціально-аксіологічних характеристик.

Історія гендерних досліджень має давню традицію й різні ступені інтенсивності цих досліджень. Перші згадки фактора біологічної статі в мові

відносяться до епохи Античності у зв'язку з осмисленням категорії граматичного роду, причиною якого вважали наявність людей різної статі. Категорія роду (символіко-семантичну гіпотезу представили Гердер, Грімм, В. Гумбольдт та ін.) як символіко-семантична категорія базувалася на співвіднесенні природної і біологічної категорії *sexus* з граматичною категорією *genus* [1; 4; 6; 7; 9].

У XVII ст. у зв'язку з відкриттям «екзотичних» мов, у яких існував розподіл на чоловічий і жіночий варіанти мови, фрагментарно зустрічалися коментарі щодо цього питання, в яких констатовалося, що чоловічий варіант – це власне мова, а жіночий – відхилення від неї. Одним із напрямів гендерної лінгвістики 1970-х рр. стала, на думку вчених, теорія протиставлення «жіночої співпраці» (*female cooperativeness*) «чоловічому суперництву» (*male competitiveness*) в мовній поведінці. Так, Дж. Коатс і Д. Камерон взагалі стверджували про споконвічну схильність англійської мови до встановлення переваги чоловіків у суспільстві [4; 6; 7; 9].

Категорія «гендер», введена до понятійного апарату науки наприкінці 1960-х – початку 70-х рр., використовувалася спершу в історії, історіографії, соціології та психології, а згодом була сприйнята лінгвістикою, прагматикою, соціолінгвістикою та антропоцентричним мовознавством.

Потужним поштовхом до активних гендерних досліджень стало виникнення у цей період феміністської лінгвістики, яка стверджувала, що мова спочатку була андроцентричною, оскільки створювалася чоловіками. Ця складна семіотична система віддзеркалювала картину світу та цінності чоловіків, ознаки їх гендерної ідентичності (успішність, розумова діяльність, фізична твердість, емоційна урівноваженість тощо). Відповідно до цього, соціальна роль жінки обмежувалася домом, сім'єю, дітьми, внаслідок чого виникають гендерні асиметрії в мові, спрямовані проти жінки [6; 9].

Прояви сексизму в мові, як слушно зазначає Ю. Маслова, трапляються через бажання особи підкреслити важливість своєї соціальної статі через приниження іншої статі [7, с. 224–225]. Дослідниця підкреслює, що феміністська лінгвістика, розглядаючи мовну семантику як інструмент підтримання соціальної нерівності статей, досліджуючи, як вербальна та невербальна комунікації допомагають зберегти традиційні бар'єри між статями, як люди використовують лінгвістичні ресурси, щоб створити гендерну диференціацію, наполягала на переосмисленні та переоцінці мовних норм [7, с. 224–225].

З кінця XX ст. концепти «фемінінність» і «маскулінність» міцно увійшли до сфери лінгвістичних досліджень. Термін «гендер» почали використовувати для опису соціальних, культурних, психологічних аспектів «жіночого» у порівнянні з «чоловічим», тобто «при виділенні всього, що формує риси, норми, стереотипи, ролі, типові і бажані для тих, кого суспільство визначає як чоловік і жінка» [10, с. 16].

Наприкінці XX століття масштаби лінгвістичних досліджень у сфері гендерної проблематики розширилися. Виникає гендерна лінгвістика як наука,

що досліджує і відображення гендеру в мові (фонологію, лексику, стереотипи фемінінності, маскулінності, гендерні асиметрії, граматику), і мовну поведінку представників чоловічої та жіночої статі (контекст, мовні засоби). Гендерний підхід у лінгвістичних дослідженнях передбачає вивчення стереотипних уявлень про чоловічі та жіночі якості, які проявляються в соціумі не з позиції біологічних властивостей людини, а з її соціального життя і культури.

У сучасній гуманітарній сфері гендерна проблема, зокрема гендерні особливості мови чоловіків і жінок, переважно фонетичні та граматичні, їх відмінності у реальному спілкуванні продовжують визначати основний об'єкт вивчення гендерної лінгвістики і у вітчизняному (Бессонова О. Л., Билиця У. Я., Собецька Н. В., Ставицька Л. О., Мартинюк А. П., Фоменко О. С., Холод О. М. та ін.), і в зарубіжному (Вороніна О. А., Камерон Д., Карелова Г. Н., Кириліна А. В., Коутс Дж., Лакофф Р., Пушкарьова Н. Л., Халеева І. І., Хубер Д. та ін.) мовознавстві.

Мова як соціокультурний феномен у своєму віданні має різні засоби лінгвістичного конструювання гендеру. Як стверджують автори гендерних лінгвістичних досліджень, культуроносну інформацію можуть містити одиниці будь-якого мовного рівня – звуки, морфеми, слова, фразеологічні та паремійні одиниці, пропозиції, текст. Однак найбільш яскраво і опукло цю інформацію передають номінативні одиниці – слова, фразеологізми, прислів'я та приказки.

Отже, гендер, виступаючи продуктом культури і соціальних відносин, актуалізується в різних контекстах комунікації та репрезентується на всіх рівнях мовної системи, зокрема й у фразеології та її підрозділу – пареміології. Вивчення особливостей реалізації гендеру засобами фразем і паремій становить певний інтерес, який обумовлений широким потенціалом фразеологічного і паремійного фонду української мови, його здатністю як зберігати й передавати національно-культурну картину світу народу, так і адаптувати лінгвокультурологічні цінності до соціально-культурних змін. Матеріалом для дослідження слугували лексикографічні джерела [2; 3; 8].

Важливим аспектом при аналізі фразеологізмів і паремій є встановлення того, яким чином гендерний компонент фіксується в названих одиницях, чи є він частиною їх структури або семантики. Дослідниками встановлено, що маркерами гендеру можуть виступати і структурні елементи, й смислові компоненти семантики фразем та паремій. Відтак у дослідженні гендерного фактора можливі такі критерії відбору фактичного матеріалу: *структурний принцип* (опорними компонентами структури фраземи / паремії є слова, що позначають особу чоловічої чи жіночої статі) та *семантичний принцип* (у їх дефініції є слова, що семантично вказують на особу чоловічої чи жіночої статі).

Як правило, елемент гендерної культури у досліджуваних одиницях мови може бути виражений як експліцитно – і в плані вираження, й у плані змісту (*стара карга, блудний син, допався як Мартин до мила, наша Федора до роботи хвора* тощо), так і імпліцитно, тобто фіксуватися в плані змісту, але бути відсутнім у плані вираження (*казанська сирота, заяча душа, Хто любить піч, тому ворог Січ* тощо).

Фразеологічна та паремійна концептуалізація гендерномаркованих понятійних сфер «чоловік» і «жінка» в українській мові характеризується великою кількістю мовних засобів вираження цього аспекту мови, що виконують номінативну, репрезентативну, образно-експресивну й оцінну функції. При аналізі фразеологічних одиниць та паремій із маркерами гендеру була проведена параметризація людини по частинах, які віддзеркалюють різні її іпостасі: зовнішній вигляд, риси характеру, інтелект, психіку, родинні зв'язки, манеру поведінки, соціальний статус тощо.

У тематичній групі «людина» можна виділити найбільш загальні семантичні компоненти, які конкретизують людину. Перш за все, це семантичні поля зі значеннями: 1. «виділяється з ряду інших»: *біла ворона; як пуп синій*; 2. «фізичні особливості людини»: а) «здоровий»: *кров з молоком, як намальований, як Панська рожка, хоч з лиця воду пий* тощо; б) «слабкий, фізично немічний»: *ледве на ногах тримається; прямий як свинячий хвіст*; в) «гарний»: *дівчина, як у лузі калина; гарній дівці гарно і в ганчірці* тощо; 3. «статура»: а) «товстий»: *мішок з половою*; б) «худий»: *кістки торохтять, кості та шкіра; як пушинка*; в) «стрункий»: *як берізка; як тополя*; г) «міцний»: *і довбня не доб'є; молодик, як бик; чоловік як ворона, а все жінці оборона*; 4. «психічні особливості людини»: а) «хитрий»: *ипаками годований; лисом підшитий; крізь сито й решето пройде; хитрий як Панасова гуска*; б) «розумний»: *розуму палата*; в) «дурний, легковажний»: *без царя в голові; всі розуми поїв; що Кирило, то й дурило; дурна Хвеська* тощо; 5. «особливості характеру людини, її натура, моральні якості»: а) «балакучий, в'їдливий»: *лепетливий на язик; Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть*; б) «услесливий, лицемірний»: *має цукор на язиці*; в) «моторний, працьовитий»: *у поті чола; хазяйка в дому – покрови всьому*; г) «щасливий»: *на сьомому небі*; д) «розгублений»: *мов у воду опущений, сам не при собі*; е) «сміливий»: *козак не боїться ні тучі, ні грому; де козак, там і слава*; є) «пихатий, чванливий»: *забагатів Кіндрат – забув, де його брат*; ж) «брехливий»: *Максим бреше, як лисого чеше*; з) «ледачий»: *захворів Іванко, аж опух від спанку; наша Федора до роботи хвора*; и) «невихований»: *по образу Ілля, а по розуму свиня*; і) «неохайний»: *пізнати Зосю по волоссю; вже по пиці знати, що Гаврилом звати*; ї) «злий, підступний»: *з нашої Параски – ні герця, ні ласки; то не Фекла, а справжнє пекло; б'є як Сидорову козу*; й) «працьовитий»: *для нашого Федота не страшна робота; Катерина сіно громадить, Катерині колька не вадить* тощо; 6. «душевний стан», «певні якості людини, придбані внаслідок навчання, життєвого досвіду»: а) «досвідчений»: *собаку з'їв; стріляний горобець; світом бувалий; пройшов крізь сито й решето*; б) «освічений, розумний»: *розуму палата; ходячий довідник; розуму сила; кований на гостре*; в) «бюрократичний характер»: *чорнильна душа* тощо [2, 3].

Як свідчить проаналізований матеріал, у гендерних концептах українських фразем та паремій зафіксована патріархальна установка і система стереотипів, згідно з якими жінці більшою мірою притаманні багато вад, через що порівняння з нею чоловіка завжди має негативне забарвлення. Порівняння

жінки з чоловіком, навпаки, слугує гендерномаркованим позитивним фактором, який відображає стереотип переваги чоловіка в суспільстві і який закріпився в українській мовній свідомості.

Для вираження гендерної опозиції *чоловік – жінка* у фразеологічному та паремійному фондах використовуються як граматичні засоби, так і лексичні. Так, мовною репрезентацією цього феномену стають іменники, гендерномарковані найменування осіб, гендернорелевантні займенники третьої особи для позначення не конкретної особи, а чоловіка і жінки як представників протилежних гендерних груп, ад'єктивна лексика, що вказує на денотат чоловічої або жіночої статі, дієслова і дієслівні форми, що відображають чоловічу або жіночу поведінку.

При конструюванні маскуліності та фемінності використовуються такі морфологічні маркери, як категорія роду, виразником якої стає флексія, та певні словотвірні форманти (*раб божий; раба божя, кум від нової кучі; кума з кумою тири-тири – свині моркву порили; господар до чужої комори; господарка першої руки; слом'яний вдівець, солом'яна вдова* тощо).

Гендерна диференціація здійснюється і суплетивним способом (*мужик забагатів як загорбатів, жінки як сороки; свекруха любить невістку, як собаки діда; він за бабою і на роги до чорта поїде* тощо).

Лексичними маркерами соціальної опозиції полів виступають антропометричні лексеми, мовні одиниці, які називають людину за ознаками статі або віку (*стара діва, гарна дівка як маківка, старого парубка женити як старе м'ясо варити*); родинні терміни (*родич десятого коліна, ні сват ні брат, невістка – чужа кістка* тощо).

Репрезентантами гендерної культури виступають лексеми – антропоніми (*Адамові реберце; Що Кирило, то й дурило; Адам у Раю жив, та й то согрішив; Михайло Незгадайло; Кисла Оршика; Дурна Хвеська; Баба Палажка і баба Параска* тощо). Відомо, що, як і будь-яке слово, антропонім належить певному народу, цивілізації і часто є міфологічним, релігійним або літературним персонажем. Так, в українській фразеосистемі такими національно орієнтованими онімами стали чоловічі імена: *Макар, Пилип, Хома, Гриць, Гаврилко, Кузьма, Сава, Сидір*. Наприклад: *Не смійся з Макара, що він син злидаря; Хома невірющий або На бідного Хому і дерево пада; де Сидір козами роги править; Вискочив як Пилип з конопель; по Савці свитка; Дурному Гаврилі усе чорнобривці* тощо. Жіночі – *Катерина, Гапка, Хвеська, Химка, Леська* тощо. Наприклад: *Катерина, намальована картина; Гапка млинці пекла, бо й ворота в тісті; Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть; Дурного Кирила і Химка побила* тощо [3, с. 8]. Такі одиниці, як видно, містять у собі національно-культурний компонент, є однією з універсальї культури, зберігають і передають традиції певної етноспільноти.

М. Ковальчук розподіляє власні імена, що репрезентують гендер у фразеологічних одиницях та пареміях, на такі групи: 1. імена, запозичені з міфології: *як з рога Амальтеї*; 2. імена, взяті зі Старого Заповіту: *скидати з*

себе ветхого Адама; 3. власне українські імена: баба Палажка і баба Параска [6, с. 25–26].

Вказівка на стаття здійснюється і лексемами-агентивами, які позначають осіб за родом професійної діяльності чоловіків / жінок, їх звань, посад, професій: *закидати вудку, ловити рибу в каламутній воді* (рибальство), *ганяти як хорти зайця* (мисливство), *закласти фундамент* (будівництво), *схрещувати мечі, брати під обстріл, кинути якір, віддавати кінці* (військова та морська справи), *знімати стружку, виводити на орбіту* (техніка) тощо.

Гендерної маркованості можуть набувати лексичні образні символи (біоморфні (фітоніми – *тополя, берізка, дуб, рожка, калина* тощо) та зооморфні (свійські тварини, птахи – *гусь, бик, баран, свиня* тощо), що співвідносяться з особами чоловічої або жіночої статі й забезпечують їм маскулінну або фемінну референтність: «*Як баран на нові ворота, Сокіл не парубок, Молодик як бик, Дівка як тополя*» [2, с. 3].

Як свідчить матеріал, гендер створюється суспільством як соціальна модель жінок і чоловіків, що визначають їх становище й роль в поведінці, а також у його інститутах (сім'ї, політичній структурі, економіці, культурі, освіті тощо). І хоча гендерні системи розрізняються в різних суспільствах, проте в кожному з них вони асиметричні таким чином, що чоловіки і все «чоловіче / маскулінне» (риси характеру, моделі поведінки, професії тощо) вважаються первинними, значущими і домінуючими, а жінки й усе «жіноче / фемінне» визначається як вторинне, підпорядковане, незначне з соціальної позиції.

Отже, гендер є продуктом культури, моделлю соціальних відносин між чоловіком і жінкою. Гендерний підхід в аналізі фразеологічного та паремійного матеріалу дає можливість зосередитися на дослідженні мовної картини світу, в центрі якої перебуває Людина в сукупності з усіма її екзистенційними, зокрема й гендерними, характеристиками. При вивченні таких базових концептів культури, як «фемінінність / маскулінність» засобами фразеологічного та паремійного фонду мови цей підхід допоможе не тільки краще зрозуміти їх семантику, але й зафіксувати в них передачу від покоління до покоління культурних настанов, стереотипів, розкрити ідеоетнічну специфіку різних лінгвокультурних спільнот.

### Список використаної літератури:

1. Билиця У. Я. Гендерна релевантність компаративних фразеологічних номінацій людини в англійській картині світу. *Мовознавство. Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. №2 (30). С. 159–167.
2. Білоноженко В. М., Винник В. О. Фразеологічний словник української мови. Книга 1–2. Київ : Наукова думка. 1993. 984 с.
3. Бобкова В. С., Багмут Й. А. Українські народні прислів'я та приказки. Київ : Державне видавництво художньої літератури. 1963. 792 с.
4. Бондаренко О. С. Концепти «чоловік» і «жінка» в українській та англійській мовній картині світу : автореф дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 17. Донецьк, 2005. 19 с.

5. Гумбольдт В. *Избранные труды по языкознанию*. Москва : Прогресс, 1984. 397 с.
6. Ковальчук М. С. Мовне вираження гендерних стереотипів в українських фразеологізмах та пареміях. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Філологія*. 2019. № 38. Т. 1. С. 24–27.
7. Маслова Ю. П. Мовна реперзентація гендеру. *Наукові записки. Серія Філологічна*. 2009. Вип. 12. С. 224–233.
8. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник. Київ : Наукова думка. 2005. 334 с.
9. Ставицька Л. О. Гендерна лінгвістика : українська перспектива. *Українська мова*, 2004. № 3. С. 58–66.
10. Пушкарёва Н. Л. Гендерная лингвистика и исторические науки. *Этнографическое обозрение*. 2001. № 2. С. 91–101.

#### **Анотація**

**Топчий Лариса. Способи маркування гендерної культури в українській фразеології**

*Статтю присвячено дослідженню репрезентації таких констант в українській лінгвокультурі, як «фемінінність / маскулінність». Приділено увагу питанню їх репрезентації мовними засобами. Виявлено мовні експлікації чоловічих і жіночих культурних концептів у фразеологізмах та пареміях української мови.*

**Ключові слова:** *гендер, стать, фразеологізми, паремія, фемінінність, маскулінність.*

#### **Summary**

**Topchy Larysa. Ways of Marking Gender Culture in the Ukrainian Phraseology**

*The article is devoted to the study of the representation of such constants in the Ukrainian linguistic culture as «femininity / masculinity». Attention is paid to the issue of their representation by linguistic means. Language markers of explication of male and female cultural concepts in phraseological units and paremias of the Ukrainian language are revealed.*

**Key words:** *gender, gender, phraseological units, paremia, femininity, masculinity.*

DOI 10.31909/2663-7103.2020-(7)-15

УДК 821.09-14

**Лілія Фоміна**

*(м. Ізмаїл)*

### **МОДУСИ ПРЕЗЕНТАЦІЇ АВТОРСЬКОГО «Я» В ЛІРИЦІ ВОЛОДИМИРА РЕВИ**

У когорті митців слова Придунав'я ізмаїльський поет Володимир Рева виокремлюється високою продуктивністю творчої діяльності та вродженою